INVESTITSIYA LOYIHALARINI TAYYORLASH XARAJATLARINI QO‘LLAB-QUVVATLASH ORQALI TADBIRKORLIK SUBYEKTLARINING INVESTITSION FAOLLIGINI OSHIRISH

Ibragimova Nilufar Tairovna
Toshkentdagi Singapur menejmentni rivojlantirish instituti mutaxassisi
Telefon raqami: +998 95 099 99 39
Elektron pochta: Ibragimovanilyufar1998@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada investitsiya loyihalarini tayyorlash xarajatlarini qo‘llab-quvvatlash orqali tadbirkorlik subyektlarining investitsion faolligini rag‘batlantirish masalalari o‘rganilgan. Tadqiqotning maqsadi loyihaoldi xarajatlarini birgalikda moliyalashtirish, tayyorlangan materiallar sifatini tekshirish va keyingi investitsion qarorlarni kuzatishni birlashtiruvchi konseptual mexanizmni ishlab chiqishdan iborat. Metodologik asos sifatida xalqaro tashkilotlarning rasmiy materiallarini qiyosiy tahlil qilish, jarayonli yondashuv, konseptual modellashtirish va shartli moliyalashtirish ssenariylarini taqqoslash usullari qo‘llanilgan. Tahlilda bozor tadqiqoti, texnik izlanishlar, moliyaviy modellashtirish, huquqiy talablarni baholash va sifat ekspertizasi xarajatlari ajratilgan. Shartli loyiha bo‘yicha yordamsiz moliyalashtirish, yakuniy kompensatsiya, bosqichlar yakunidagi kompensatsiya va bir vaqtdagi bosqichli moliyalashtirish variantlari taqqoslangan. Hisoblashlarda tayyorgarlik budjeti, yordam ulushi, maksimal limit va tadbirkorning mavjud mablag‘i oldindan belgilangan. Natijalar yordamning yakuniy miqdori teng bo‘lganda ham to‘lov vaqti tadbirkorning vaqtinchalik moliyalashtirish ehtiyojini o‘zgartirishini shartli model doirasida ko‘rsatgan. Bosqichli yondashuv doirasida keyingi ishlarni moliyalashtirish avvalgi bosqich natijalarini tekshirish bilan bog‘langan. Loyiha hujjatlarining tayyorlanishi, moliyalashtirishga erishish va investitsiyaning amalga oshirilishi alohida natijalar sifatida ajratilgan. Asoslangan rad etish qarori sifatli tayyorgarlikning mumkin bo‘lgan natijasi sifatida ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, qo‘llab-quvvatlashning qo‘shimcha ta’sirini aniqlash uchun yordam olmagan taqqoslash guruhi va boshlang‘ich ma’lumotlar zarurligi qayd etilgan. Maqolaning amaliy hissasi moliyaviy imkoniyat, xizmat sifati va keyingi qaror monitoringini yagona boshqaruv tartibiga birlashtirishdan iborat. Taklif etilgan yordam ulushi va xarajat miqdorlari amaldagi davlat dasturi yoki universal me’yorni ifodalamaydi. Tadqiqotda real korxonalar tanlanmasi va sababiy ta’sirni aniqlovchi empirik baholash qo‘llanilmagan. Shu sababli mexanizmning investitsion faollikka haqiqiy ta’siri tasdiqlangan natija sifatida talqin qilinmagan. Kelgusida yondashuvni real arizachilar ma’lumotlari asosida sinash, xizmatlar sifatini baholash, to‘lov muddatlari va ma’muriy xarajatlarni hisobga olish hamda qo‘llab-quvvatlashning qo‘shimchalik darajasini aniqlash zarurligi belgilangan.*

Kalit so‘zlar: *investitsion faollik, loyihaoldi xarajatlari, loyiha tayyorlash, texnik-iqtisodiy asoslash, birgalikda moliyalashtirish, bosqichli moliyalashtirish, moliyaviy cheklovlar, sifat nazorati, qo‘shimchalik, investitsion qaror.*

KIRISH

Tadbirkorlik subyektlarining investitsion faolligini rag‘batlantirish masalasi faqat asosiy vositalarni xarid qilish yoki ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish

uchun mablag‘ ajratish bilan cheklanmaydi. Investitsiya amalga oshirilishidan oldin loyiha g‘oyasini aniqlashtirish, bozor imkoniyatlarini o‘rganish, texnik variantlarni taqqoslash va moliyaviy hisob-kitoblarni tayyorlash talab etiladi. Yevropa investitsiya bankining loyiha sikliga oid yondashuvida ham investitsiyani shakllantirish bosqichi bozor, texnik, huquqiy, ekologik va moliyaviy tahlillarni qamrab oladi. Ushbu bosqich investitsion qarorning axborot asosini yaratishga xizmat qiladi (European Investment Bank, n.d.).

Loyihaoldi ishlarning o‘ziga xos jihati shundaki, ular asosiy investitsiya boshlanishidan oldin xarajatlarni yuzaga keltiradi. Green Climate Fund tomonidan e’lon qilingan loyiha tayyorlash mexanizmlari tahlilida sifatli investitsion loyihalarni shakllantirish uchun texnik bilim va moliyaviy resurslar amalga oshirish bosqichidan ancha oldin zarur bo‘lishi ta’kidlangan. Shu bilan birga, tayyorgarlikni moliyalashtirish bilan keyingi investitsiya mablag‘larini jalb qilish o‘rtasidagi bog‘liqlik alohida muammo sifatida ko‘rsatilgan. Mazkur xulosalar iqlim loyihalari doirasida bildirilgan bo‘lsa-da, loyihaoldi tayyorgarlikni mustaqil boshqaruv vazifasi sifatida o‘rganishga asos beradi (Green Climate Fund, 2026).

Xalqaro amaliyotda loyiha tayyorlashga moliyaviy yordam ko‘rsatish bilan birga, texnik topshiriqni aniqlashtirish, maslahatchilarni jalb qilish va ishlar natijasini tekshirish vositalari ham qo‘llanadi. Bunday yondashuv mablag‘ ajratishning o‘zi yetarli emasligini, uning qaysi ishga, qanday shartlarda va qanday natija uchun yo‘naltirilishini ham belgilash zarurligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, to‘lov va hisobot jadvalini oldindan ishlab chiqish moliyalashtirish mexanizmining tarkibiy qismi hisoblanadi (Green Climate Fund, n.d.-a, n.d.-b; JASPERS, 2023).

Tadqiqot mavzusining dolzarbligi yordamning yakuniy miqdori bilan undan foydalanish imkoniyati o‘rtasidagi farqni aniqlashtirish zaruratida namoyon bo‘ladi. Xarajatlarni ishlar tugaganidan keyin qoplash tadbirkorning yakuniy hissasini kamaytirishi mumkin. Biroq shunday mexanizmda dastlabki xarajatlarni to‘liq moliyalashtirish vazifasi tadbirkorning zimmasida qoladi. Mazkur maqolada yordam miqdori o‘zgarmagan holda to‘lov vaqtining moliyaviy ehtiyojga ta’siri alohida hisoblash masalasi sifatida qo‘yildi.

Yana bir muhim masala yordam natijasini to‘g‘ri belgilashdan iborat. Loyiha hujjatlarining tayyorlanishi, moliyalashtirish bo‘yicha kelishuv tuzilishi va investitsiyaning amalda boshlanishi bir xil hodisa emas. Yevropa investitsiya bankining maslahat xizmatlariga oid hisobotida ham xizmatlar tugaganidan keyingi investitsiyalar va jalb qilingan moliyalashtirish kuzatilgan. Biroq bunday kuzatuvning o‘zi yordamning sababiy ta’sirini aniqlash uchun yetarli emas (European Investment Bank, n.d.-b; OECD, 2023).

Tadqiqotning ilmiy muammosi loyiha tayyorlash xarajatlarini qo‘llab-quvvatlashda uchta jihatni - tadbirkorning dastlabki moliyaviy imkoniyati, tayyorlangan materiallarning sifati va keyingi investitsion qarorni - yagona boshqaruv mexanizmiga birlashtirishdan iborat. Bunda barcha loyihalarni amalga oshirish emas, asoslangan qaror qabul qilish uchun sharoit yaratish markaziy vazifa sifatida belgilandi.

Tadqiqotning maqsadi shartli loyiha bo‘yicha to‘rtta moliyalashtirish

ssenariysini taqqoslash, tadbirkorning eng yuqori vaqtinchalik mablag‘ ehtiyojini hisoblash hamda bosqichli yordam, sifat nazorati va natijalar monitoringini birlashtiruvchi mexanizm ishlab chiqishdir.

Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

1. Loyiha tayyorlash va uni qo‘llab-quvvatlashga oid xalqaro yondashuvlarni solishtirish.
2. Moliyalashtiriladigan loyihaoldi ishlar tarkibini aniqlashtirish.
3. Yordam miqdori va tadbirkorning yakuniy hissasini hisoblash.
4. Turli to‘lov tartiblarida vaqtinchalik mablag‘ ehtiyojini taqqoslash.
5. Bosqichlar bo‘yicha davom ettirish va sifat nazorati mezonlarini belgilash.
6. Xizmat bajarilishi, investitsion rivojlanish va qo‘shimcha ta’sirni alohida baholash tartibini shakllantirish.

Tadqiqot obyekti tadbirkorlik subyektlarining investitsiya loyihalarini tayyorlash jarayoni sifatida belgilandi. Tadqiqot predmeti esa loyihaoldi xarajatlarini moliyalashtirish, ishlar sifatini tekshirish va keyingi investitsion qarorlarni kuzatish bilan bog‘liq tashkiliy-iqtisodiy munosabatlardan iborat.

Ishchi gipotezaga ko‘ra, yordamning yakuniy miqdori bir xil bo‘lgan sharoitda mablag‘ni xizmat to‘lovlari bilan muvofiqlashtirib ajratish tadbirkorning vaqtinchalik moliyalashtirish ehtiyojini yakuniy kompensatsiyaga nisbatan kamaytirishi mumkin. Maqolaning ko‘zda tutilgan hissasi ushbu bog‘liqlikni hisoblash va uni sifat nazorati hamda natijalar monitoringi bilan birlashtirishda belgilandi.

ADABIYOTLAR SHARHI

European Investment Bank (n.d.-a) loyiha siklini dasturlash, identifikatsiya, shakllantirish, amalga oshirish hamda baholash va audit bosqichlariga ajratadi. Loyihani shakllantirish jarayonida muqobil variantlar, xarajat va manfaatlar, moliyaviy ko‘rsatkichlar hamda ekologik talablar o‘rganiladi. Mazkur yondashuv tayyorgarlikni oddiy hujjatlashtirish emas, investitsion qarorning mazmunini aniqlashtiruvchi tahliliy jarayon sifatida talqin qilish imkonini beradi.

European Commission (2014) xarajatlar va manfaatlar tahlilini loyiha konteksti, maqsadlari, texnik imkoniyati, moliyaviy hamda iqtisodiy natijalari va risklarini baholash bilan bog‘laydi. Ushbu yondashuv alohida hisobot tayyorlashdan ko‘ra, bir-biriga muvofiq tahlillar majmuasini shakllantirishga urg‘u beradi. Biroq hujjat asosan yirik investitsiya loyihalari doirasida ishlab chiqilganligi sababli uning talablarini kichik tadbirkorlik loyihalariga o‘zgartirmasdan tatbiq etish ma’muriy yukni oshirishi mumkin.

European Commissionning 2021–2027-yillarga mo‘ljallangan iqtisodiy baholash qo‘llanmasi xarajat–manfaat, xarajat–samaradorlik, eng kam xarajat va ko‘p mezonli tahlil kabi usullarni farqlaydi. Bu yondashuv baholash usulini loyiha maqsadi va xususiyatiga mos tanlash imkonini beradi. Mazkur maqolada ushbu tamoyil tayyorgarlik ishlarining ko‘lamini barcha loyihalar uchun bir xil emas, ularning murakkabligi va axborot ehtiyojiga mos belgilashga asos sifatida qabul qilinadi (European Commission, 2021).

Davlat-xususiy sheriklik bo‘yicha xalqaro qo‘llanmada ham loyihani aniqlash, baholash, tuzilmaviy shakllantirish va amalga oshirish alohida jarayonlar sifatida ko‘rib chiqiladi. Mazkur manba institutsional va shartnomaviy tayyorgarlikning ahamiyatini ochib beradi. Biroq davlat-xususiy sheriklik loyihalarining ko‘lami va majburiyatlari oddiy tadbirkorlik investitsiyasidan farq qilgani sababli undan to‘g‘ridan-to‘g‘ri moliyalashtirish modeli emas, loyiha bosqichlarini ajratish tamoyili olinadi (World Bank Group et al., 2017).

Green Climate Fundning loyiha tayyorlash mexanizmi dastlabki va to‘liq texnik-iqtisodiy tadqiqotlar, loyiha dizayni, ekologik va ijtimoiy izlanishlar, risklarni baholash hamda moliyaviy tuzilmani ishlab chiqishni qo‘llab-quvvatlaydi. Mexanizmda mablag‘ ajratish va maslahat xizmatlarini tashkil etish shakllari farqlanadi. Bu tajriba yordamni aniq ish turlari va natijalarga bog‘lash mumkinligini ko‘rsatadi. Shunga qaramay, mazkur tizim maxsus iqlim moliyalashtirish mexanizmi bo‘lib, barcha tadbirkorlar uchun umumiy foydalaniladigan dastur sifatida talqin qilinmaydi (Green Climate Fund, n.d.-a).

PPF arizalarini ko‘rib chiqishda yordamga ehtiyojning asoslanishi, budjet, to‘lov va hisobot jadvali hamda texnik topshiriqlarning yetarliligiga e’tibor qaratiladi. Hamkor moliyalashtirish ham rag‘batlantiriladi. Ushbu elementlar yordamning hajmi bilan birga uni boshqarish tartibini belgilash zaruratini ko‘rsatadi. Biroq ular muayyan mamlakatdagi tadbirkorlik dasturi uchun tayyor huquqiy qoida hisoblanmaydi (Green Climate Fund, n.d.-b).

Green Climate Fund (2026) tahlilida 75 ta loyiha tayyorlash mexanizmi o‘rganilib, yordam shakllari, moliyalashtirish modellari va keyingi investitsiya mablag‘lariga bog‘lanish masalalari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot loyiha tayyorlash tizimlarining xilma-xilligini ko‘rsatadi. Mazkur natija yagona yordam ulushi yoki to‘lov tartibini barcha loyihalar uchun maqbul deb qabul qilishni cheklaydi. Shu sababli joriy maqoladagi 50% ulush universal tavsiya emas, mexanizmni tushuntirish uchun olingan parametr sifatida qo‘llanadi.

JASPERS (2023) loyiha tayyorlash tadqiqotlarining maqsadi va ko‘lamini belgilash, texnik topshiriqlarni tuzish hamda tadqiqotlarni boshqarish masalalarini yoritgan. Ushbu yondashuv xizmat buyurtma qilinishidan oldin qanday savollarga javob olinishi kerakligini aniqlashtirishga urg‘u beradi. Uning cheklovi shundaki, materiallar asosan transport va infratuzilma loyihalariga yo‘naltirilgan. Kichik biznesga tatbiq etishda ushbu tamoyillar soddalashtirilgan, biroq mazmunan tekshiriladigan talablar ko‘rinishida qo‘llanishi lozim.

HM Treasury (2022) muqobil variantlarni xarajat, manfaat va risklar asosida baholashni qaror qabul qilishning tayanch qismi sifatida ko‘radi. Ushbu qo‘llanma mexanik qaror chiqarish vositasi emasligini ham belgilaydi. Demak, tayyorlangan hujjatning mavjudligi yoki ijobiy xulosa berilgani uning sifatini to‘liq ifodalamaydi. Mazkur maqolada sifat mezoni sifatida hisob-kitoblarning asoslanganligi va qaror uchun zarur axborotning yetarliligi ajratiladi.

European Investment Bankning 2023-yil faoliyatini qamrab olgan hisobotida kichik biznesga ko‘rsatilgan maslahat xizmatlaridan keyingi investitsiya va moliyalashtirish natijalarini kuzatish amaliyoti bayon etilgan. Bu xizmat bajarilishi

bilan keyingi investitsion rivojlanishni farqlash zaruratini ko‘rsatadi. Biroq kuzatilgan natijalarni yordamning sababiy ta’siri sifatida avtomatik talqin qilish mumkin emas (European Investment Bank, n.d.-b).

OECD (2019) baholashda dolzarblik, muvofiqlik, natijadorlik, samaradorlik, ta’sir va barqarorlik mezonlarini ajratadi. OECD (2021) esa ularni mexanik ro‘yxat sifatida emas, baholash maqsadi va kontekstiga mos qo‘llashni tavsiya etadi. Mazkur ikki manba bir-birini takrorlamaydi: birinchisi mezonlarni aniqlashtirsa, ikkinchisi ulardan foydalanish mantiqini rivojlantiradi. Ushbu maqolada ular xizmat sifati, investitsion rivojlanish va qo‘shimcha ta’sirni alohida baholashga asos bo‘ladi.

Qo‘shimchalik yordam bo‘lmaganida ham yuz beradigan natijalar bilan yordam tufayli yuzaga kelgan o‘zgarishlarni farqlashni talab etadi. HM Treasury (2022) mazkur farqni davlat aralashuvisiz holatni asoslash bilan bog‘laydi. Gertler va hammualliflar (2016) esa ta’sirni baholash uchun ishonchli qarshi holatni shakllantirish usullarini yoritadi. Shuning uchun ajratilgan yordamga nisbatan kuzatilgan investitsiya miqdori oddiy monitoring nisbati bo‘lishi mumkin, ammo mustaqil sababiy ta’sir ko‘rsatkichi hisoblanmaydi.

OECD (2023) tadbirkorlik siyosatini baholashda aniq maqsadlar, nazorat guruhlari va faoliyatini to‘xtatgan korxonalarni ham kuzatish zarurligini ta’kidlaydi. HM Treasury (2020) baholashni dastur tugaganidan keyin emas, uni loyihalash bosqichidan boshlashga urg‘u beradi. Mazkur yondashuvlar boshlang‘ich ma’lumotlar va kuzatuv tartibini yordam ajratilishidan oldin belgilash zaruratini asoslaydi.

Ko‘rib chiqilgan manbalar loyiha tayyorlash sifati, moliyaviy yordam va natijalarni baholash bo‘yicha asos yaratadi. Biroq ularning qo‘llanish sohalari farqlanadi: ayrimlari infratuzilma yoki iqlim loyihalariga, boshqalari davlat dasturlarining umumiy baholanishiga yo‘naltirilgan. Mazkur maqolada tadqiqot bo‘shlig‘i ushbu masalalar umuman o‘rganilmaganida emas, balki tadbirkorning vaqtinchalik mablag‘ ehtiyoji, xizmat sifati va keyingi qarorni yagona soddalashtirilgan mexanizmga bog‘lash vazifasida belgilandi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot konseptual-hisoblash dizaynida olib borildi. Xalqaro rasmiy materiallarning qiyosiy tahlili, jarayonli yondashuv, konseptual modellashtirish va shartli ssenariylar hisob-kitobi qo‘llanildi. Qiyosiy tahlil yordam shakllari va nazorat elementlarini solishtirish, jarayonli yondashuv esa mablag‘ ajratishni ish natijalari bilan bog‘lash uchun tanlandi.

Axborot bazasi loyiha sikli, loyiha tayyorlash, texnik topshiriqlar va dasturlarni baholashga oid 15 ta manbadan shakllantirildi. Manbalar mavzuga aloqadorligi va mexanizmning muayyan qismini asoslash imkoniyatiga ko‘ra maqsadli tanlandi. Ushbu tanlov to‘liq qamrovli tizimli adabiyotlar sharhi sifatida taqdim etilmadi.

Real korxonalar tanlanmasi, so‘rovnoma va ekonometrik baholash qo‘llanilmadi. Hisoblash birligi sifatida shartli investitsiya loyihasini tayyorlash jarayoni olindi.

Qo‘llab-quvvatlanadigan xarajatlar

Tahlil doirasiga bozor tadqiqoti, texnik izlanishlar, moliyaviy model, dastlabki

huquqiy va ekologik baholash hamda sifat ekspertizasi kiritildi. Uskuna xaridi, qurilish, asosiy ishlab chiqarish xarajatlari va investitsiyani amalga oshirish bosqichidagi boshqa sarflar yordam bazasiga kiritilmadi.

Yordam miqdori quyidagi formula orqali aniqlandi:

$$G = \min(\alpha, C_e\ G_{\max}). \qquad (1)$$

Bu yerda:

- G- hisoblangan yordam;
- α- qo‘llab-quvvatlash ulushi;
- C_e- tekshirilgan maqbul xarajatlar;
- $G_{\max}$- maksimal yordam limiti.

Tadbirkorning yakuniy hissasi quyidagicha hisoblandi:

$$C_b = C_p - G. \qquad (2)$$

Bu yerda $C_p$jami tayyorgarlik xarajatlarini ifodaladi. Maqbul hisoblanmagan xarajatlar yordam hisobidan qoplanmasligi nazarda tutildi.

Shartli parametrlar va ssenariylar

Tayyorgarlik budjeti 120 mln so‘m, yordam ulushi 50%, maksimal limit 80 mln so‘m va tadbirkorning dastlabki mablag‘i 70 mln so‘m deb olindi. Barcha xarajatlar maqbul va tasdiqlangan deb faraz qilindi. Ishlar 30, 50 va 40 mln so‘mlik uchta ketma-ket bosqichga ajratildi.

To‘rtta ssenariy taqqoslandi:

1. Yordamsiz moliyalashtirish.
2. Barcha ishlar tugaganidan keyingi kompensatsiya.
3. Har bir bosqich to‘liq to‘langanidan keyingi kompensatsiya.
4. Har bir bosqich to‘lovi vaqtida birgalikda moliyalashtirish.

Uchinchi ssenariyda kompensatsiya keyingi bosqich boshlanishidan oldin kelib tushgani faraz qilindi. To‘rtinchi ssenariyda yordam beruvchining ulushi xizmat to‘lovi bilan bir vaqtda mavjud bo‘lgani yoki xizmat ko‘rsatuvchiga bevosita to‘langani qabul qilindi.

Vaqtinchalik mablag‘ ehtiyojini hisoblash

Har bir to‘lov va yordam tushumi alohida hodisa sifatida qayd etildi. Tadbirkorning jamlangan sof moliyalashtirishi quyidagicha aniqlandi:

$$N_t = P_t - R_t. \qquad (3)$$

Bu yerda $P_t$tadbirkor tomonidan shu vaqtgacha to‘langan summa, $R_t$esa unga qaytarilgan yordam summasini ifodaladi.

Eng yuqori vaqtinchalik moliyalashtirish ehtiyoji:

$$L_{\max} = \max_t(N_t). \qquad (4)$$

Mavjud mablag‘dan tashqari zarur qo‘shimcha resurs:

$$B = \max(0,\ L_{\max} - M_0). \qquad (5)$$

Bu yerda $M_0 = 70$mln so‘m deb olindi. Foizlar, diskontlash, soliqlar, to‘lovlarning kechikishi va tadbirkorning boshqa faoliyatidan pul tushumlari hisobga olinmadi.

Hisob-kitoblar Python muhitida qayta tekshirildi. Tahlil budjetni shakllantirish, yordamni hisoblash, to‘lovlar ketma-ketligini solishtirish va monitoring mezonlarini ishlab chiqish tartibida bajarildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Loyiha tayyorlash xarajatlarining tarkibi:

1-jadval.

Shartli loyiha tayyorlash budjeti

Ish yo‘nalishi	**Xarajat, mln so‘m**	**Kutiladigan material**
Bozor va talab tahlili	20	Bozor hajmi, xaridorlar va raqobat tahlili
Texnik yechimlar va dastlabki muhandislik izlanishlari	40	Muqobil texnik variantlar va xarajat bahosi
Moliyaviy model va ssenariylar tahlili	25	Pul oqimlari, moliyalashtirish ehtiyoji va sezgirlik hisoblari
Huquqiy va zarur ekologik talablarni dastlabki baholash	20	Talablar, cheklovlar va keyingi ishlar ro‘yxati
Yakuniy materiallarni birlashtirish va sifat ekspertizasi	15	Qaror qabul qilish uchun yagona loyiha paketi
Jami	120	-

Ushbu tarkib barcha loyihalar uchun bir xil qo‘llanmaydi. Ishlar ko‘lami loyihaning murakkabligi, tarmog‘i va mavjud hujjatlariga qarab belgilanadi.
Formula asosida:

$$G = \min(0,5,\times\ 120\ 80) = 60\ \text{mln so‘m}$$

Tadbirkorning yakuniy hissasi:

$$C_b = 120 - 60 = 60\ \text{mln so‘m}$$

Bu yordam loyiha tayyorlash bo‘yicha tadbirkorning yakuniy xarajatini kamaytiradi. Biroq uning dastlabki pul ehtiyojiga ta’siri mablag‘ ajratish tartibiga bog‘liq.

2-jadval.

Moliyalashtirish shakllarini taqqoslash

Ko‘rsatkich	Yordamsiz	Yakuniy kompensatsiya	Har bosqichdan keyingi kompensatsiya	Bir vaqtdagi bosqichli moliyalashtirish
Jami xarajat, mln so‘m	**120**	**120**	**120**	**120**
Jami yordam, mln so‘m	**0**	**60**	**60**	**60**
Tadbirkorning yakuniy hissasi, mln so‘m	**120**	**60**	**60**	**60**
Eng yuqori vaqtinchalik mablag‘ ehtiyoji, mln so‘m	**120**	**120**	**80**	**60**
Mavjud mablag‘, mln so‘m	**70**	**70**	**70**	**70**

Qo‘shimcha mablag‘ ehtiyoji, mln so‘m	**50**	**50**	**10**	**0**
Belgilangan shartlarda mavjud mablag‘ning yetarliligi	**Yetarli emas**	**Yetarli emas**	**Yetarli emas**	**Yetarli**

Bosqichli variantda yordam beruvchi tashkilotning ulushi tasdiqlangan bosqich to‘lovlari vaqtida mavjud bo‘lishi yoki xizmat ko‘rsatuvchiga bevosita to‘lanishi faraz qilingan. Agar tadbirkor har bir bosqichni avval to‘liq moliyalashtirishi talab etilsa, uning vaqtinchalik pul ehtiyoji jadvaldagidan yuqori bo‘lishi mumkin.
Demak, bir xil miqdordagi yordam turli to‘lov tartiblarida bir xil moliyaviy imkoniyat yaratmaydi.

3-jadval.

Taklif etilayotgan bosqichlar

Hodisa	**Hodisadagi pul chiqimi yoki qaytimi**	**Jamlangan sof moliyalashtirish**
Birinchi bosqich uchun to‘lov	+30	30
Birinchi kompensatsiya	−15	15
Ikkinchi bosqich uchun to‘lov	+50	65
Ikkinchi kompensatsiya	−25	40
Uchinchi bosqich uchun to‘lov	+40	80
Uchinchi kompensatsiya	−20	60

Eng yuqori ehtiyoj uchinchi bosqich to‘lovi amalga oshirilgan, lekin tegishli kompensatsiya olinmagan paytda 80 mln so‘mni tashkil etdi.

Xizmat to‘lovi vaqtida har ikki tomonning ulushi mavjud bo‘lgan ssenariy uchun moliyalashtirish jadvali tuzildi.

4-jadval.

Bosqichlar bo‘yicha birgalikda moliyalashtirish

Bosqich	**Jami xarajat, mln so‘m**	**Yordam, mln so‘m**	**Tadbirkor hissasi, mln so‘m**	**Tadbirkorning jamlangan hissasi, mln so‘m**
Dastlabki diagnostika va muqobillar	30	15	15	15
Batafsil texnik va moliyaviy tayyorlash	50	25	25	40
Yakuniy ekspertiza va loyiha paketi	40	20	20	60
Jami	120	60	60	-

Budjetning ish yo‘nalishlari bo‘yicha tasnifi bilan bosqichlar bo‘yicha tasnifi bir xil xarajatlarning ikki xil guruhlanishini ifodaladi; ular qo‘shib hisoblanmadi.

Birinchi bosqich yakunida loyihani davom ettirmaslik haqida asoslangan qaror qabul qilingan shartli holat hisoblandi.

5-jadval.

To‘liq tayyorlash va birinchi bosqichdan keyin to‘xtatish

Ko‘rsatkich	**To‘liq tayyorlash**	**Birinchi bosqichdan keyin to‘xtatish**
Bajarilgan ishlar qiymati, mln so‘m	120	30
Sarflangan yordam, mln so‘m	60	15

Tadbirkor hissasi, mln so‘m	60	15
Keyingi bajarilmagan ishlar budjeti, mln so‘m	0	90

Konseptual mexanizmda ishlarni qabul qilish bilan investitsion natijalarni kuzatish alohida yo‘nalishlarga ajratildi.

6-jadval.

Ishlarni qabul qilish uchun konseptual mezonlar

Tekshiruv yo‘nalishi	**Qayd etiladigan dalil**	**Qaror varianti**
Texnik topshiriqqa muvofiqlik	Kelishilgan savollar va topshirilgan materiallar ro‘yxati	Qabul qilish yoki qayta ishlash
Ma’lumotlarning asoslanganligi	Manbalar, davr va farazlar	Aniqlashtirish yoki tasdiqlash
Hisob-kitoblar muvofiqligi	Budjet, texnik parametrlar va moliyaviy modelning mosligi	Tuzatish yoki qabul qilish
Xarajatlarning tasdiqlanishi	Shartnoma, hisob va bajarilgan ish hujjatlari	Xarajatni tan olish yoki rad etish
Mustaqillik	Manfaatlar to‘qnashuvi haqidagi ma’lumot	Qo‘shimcha tekshiruv yoki qayta ekspertiza

7-jadval.

Natijalarni kuzatish darajalari

Daraja	**Kuzatiladigan ko‘rsatkichlar**	**Alohida qayd etiladigan holat**
Xizmat bajarilishi	Tayyorlangan tahlillar, qabul qilingan ishlar, tasdiqlangan xarajatlar	Ishning bajarilmasligi yoki qayta ishlanishi
Qaror sifati	Muqobillar, risklar va moliyalashtirish ehtiyojining asoslanishi	Davom ettirish, qayta loyihalash yoki rad etish
Investitsion rivojlanish	Moliyalashtirishga ariza, kelishuv, xarid yoki qurilish boshlanishi	Har bir hodisaning sanasi va summasi
Qo‘shimcha ta’sir	Yordam bilan bog‘liq qaror, vaqt, ko‘lam yoki sifat o‘zgarishi	Taqqoslash usuli va baholash cheklovi

Taklif etilgan jarayon quyidagi ketma-ketlikda ifodalandi:
Arizani saralash → Ish hajmi va budjetni kelishish → Bosqichni moliyalashtirish → Natijani mustaqil tekshirish → Davom ettirish yoki to‘xtatish → Keyingi investitsion qarorni kuzatish.

MUHOKAMA

Hisob-kitoblar ishchi gipotezani belgilangan shartli model doirasida qo‘llab-quvvatladi. Yordamning yakuniy miqdori teng bo‘lsa ham, mablag‘ ajratish vaqti tadbirkorning vaqtinchalik moliyalashtirish ehtiyojini o‘zgartirdi. Shu sababli yordam ulushi bilan to‘lov tartibini bitta ko‘rsatkich sifatida baholash yetarli emas.

Yakuniy kompensatsiya tadbirkorning yakuniy hissasini kamaytirdi, biroq ishlar davomida zarur bo‘lgan eng yuqori mablag‘ miqdorini kamaytirmadi. Har bosqichdan keyingi kompensatsiya vaqtinchalik ehtiyojni qisqartirdi, lekin mavjud mablag‘ cheklovini to‘liq bartaraf etmadi. Bir vaqtdagi bosqichli moliyalashtirishda esa tadbirkor faqat o‘z ulushini to‘ladi. Mazkur farq “bosqichli moliyalashtirish” atamasini aniq ta’riflash zaruratini ko‘rsatadi.

Ushbu natija GCF yondashuvida batafsil to‘lov va hisobot jadvaliga e’tibor qaratilishi bilan mazmunan mos keladi. Biroq xalqaro hujjat mazkur maqoladagi

hisoblash natijasini tasdiqlovchi empirik dalil sifatida olinmadi. U to‘lov tartibini oldindan belgilashning tashkiliy ahamiyatini ko‘rsatuvchi manba bo‘lib xizmat qildi (Green Climate Fund, n.d.-b).

Taklif etilgan mexanizmda yordamning obyekti shunchaki sarflangan summa emas, kelishilgan ish natijasi sifatida belgilandi. Ushbu farq xizmatlar uchun texnik topshiriq, hisob-kitoblar manbasi va qabul qilish mezonlarini oldindan ishlab chiqishni talab qiladi. Mazkur yondashuv JASPERS materiallaridagi loyihaoldi tadqiqotlar ko‘lamini aniqlashtirish tamoyiliga mos keladi (JASPERS, 2023).

Shu bilan birga, sifat nazoratining o‘zi ham xarajat va vaqt talab qiladi. Joriy model bunday ma’muriy xarajatlarni hisoblamadi. Demak, ko‘p bosqichli tekshiruv har qanday kichik loyiha uchun bir xil darajada maqbul deb olinmaydi. Ishlar hajmi va nazorat murakkabligi loyiha xususiyatlariga moslashtirilishi kerak. Bu baholash vositalarini kontekstga mos qo‘llash haqidagi yondashuv bilan uyg‘unlashadi (European Commission, 2021; OECD, 2021).

Maslahatchiga haq to‘lash loyihani albatta ijobiy deb topishga bog‘lanmadi. To‘lov mezoni kelishilgan tadqiqotning sifatli bajarilishi sifatida belgilandi. Mazkur tamoyil texnik-iqtisodiy asoslashni oldindan tanlangan investitsiyani oqlash emas, uning maqsadga muvofiqligini tekshirish vositasi sifatida talqin qilishdan kelib chiqadi (European Investment Bank, n.d.-a).

Birinchi bosqichdan keyin loyihani to‘xtatish ssenariysi tayyorgarlik natijasini faqat keyingi xarajatlarning oshishi orqali baholamaslik zaruratini ko‘rsatdi. Agar tahlil loyiha maqsadga muvofiq emasligini asoslab bersa, uni davom ettirmaslik sifatli qaror bo‘lishi mumkin. Biroq ushbu holatni sifatsiz bajarilgan ish yoki tadbirkorning investitsion niyati yo‘qligi bilan tenglashtirmaslik lozim.

Shartli hisobdagi 90 mln so‘mlik bajarilmagan ishlar budjeti iqtisodiy foyda yoki sof tejash miqdori sifatida talqin qilinmadi. Ushbu ishlarning bajarilmasligi bilan birga, loyihadan olinishi mumkin bo‘lgan natijalar ham yuzaga kelmaydi. Shuning uchun to‘xtatish qarorining foydaliligini baholash uchun alohida asos talab etiladi. Mazkur chegarani saqlash xarajat va manfaatlarni muqobil variantlar bo‘yicha baholash mantiqiga mos keladi (European Commission, 2014; HM Treasury, 2022).

Natijalar monitoringi uch xil hodisani ajratdi: loyiha paketi tayyorlanishi, moliyalashtirishga erishish va investitsiyaning amalda boshlanishi. Bunday ajratish xizmat bajarilganini yakuniy iqtisodiy natija bilan almashtirmaslikka xizmat qiladi. EIB hisobotida maslahat xizmatlaridan keyingi investitsiyalarni kuzatish amaliyoti mavjudligi ham ushbu farqning amaliy ahamiyatini ko‘rsatadi (European Investment Bank, n.d.-b).

Biroq joriy tadqiqot yordam tadbirkorlik subyektlarining investitsion faolligini haqiqatan oshirganini isbotlamadi. Hisob-kitoblar faqat moliyalashtirish tartibining vaqtinchalik ehtiyojga ta’sirini ko‘rsatdi. Moliyaviy to‘siqning kamayishi bilan investitsiyaning amalga oshirilishi orasidagi keyingi bog‘liqlik empirik tekshiruv predmeti bo‘lib qoldi.

Qo‘shimcha ta’sirni aniqlash uchun yordam olgan subyektlar natijasini yordam bo‘lmaganidagi ehtimoliy holat bilan taqqoslash talab etiladi. Oddiy “oldin va keyin” taqqoslashi yoki faqat muvaffaqiyatli loyihalarni kuzatish bu vazifani to‘liq

bajarmaydi. Shu sababli boshlang‘ich ma’lumotlar, tanlov qoidalari va yordam olmagan maqbul arizachilar haqidagi axborot keyingi baholash dizayni uchun muhimdir (Gertler et al., 2016; OECD, 2023).

Taklif etilgan mexanizm yordam dasturini moliyalashtirish, ishlarni qabul qilish va keyingi qarorlarni kuzatish jarayonlariga ajratib tashkil etishga imkon beradi. Uning amaliy vazifasi tayyor huquqiy qoida yaratish emas, dastur dizaynida aniqlashtirilishi lozim bo‘lgan elementlarni ko‘rsatishdan iborat.

Bunda dastlabki saralash, tadbirkorning o‘z hissasi, maslahatchi tanlovi va mustaqil ekspertiza bir-birini to‘ldiruvchi elementlar sifatida ko‘rib chiqildi. Ularning har biri alohida holda samaradorlikni kafolatlamaydi. Mexanizm natijadorligini aniqlash uchun moliyaviy, sifat va investitsion ko‘rsatkichlar birgalikda kuzatilishi kerak. Ushbu yondashuv baholashni dastur dizayniga oldindan kiritish tamoyiliga mos keladi (HM Treasury, 2020).

Birinchi cheklov shartli ma’lumotlardan foydalanilganidir. 50% yordam ulushi, 80 mln so‘mlik limit va 120 mln so‘mlik budjet empirik asosda optimal deb topilmadi. Ular hisoblash mexanizmini ko‘rsatish uchun belgilandi.

Ikkinchi cheklov to‘lovlarning belgilangan vaqtda amalga oshirilishi haqidagi farazdir. Kechikishlar, hujjatlarni qayta ishlash va xizmat ko‘rsatuvchi bilan hisob-kitobdagi uzilishlar modelga kiritilmadi. Shu sababli hisoblangan mablag‘ ehtiyoji amaliy dasturdagi barcha vaqt risklarini qamrab olmaydi.

Uchinchi cheklov manbalarning bir qismi iqlim va infratuzilma loyihalariga tegishliligidir. Ularning tamoyillari kichik biznesga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirilmaydi. Shuningdek, mahalliy budjet, xarid, soliq va shartnomaviy talablar mazkur tadqiqot doirasida huquqiy ekspertizadan o‘tkazilmadi.

Nihoyat, mexanizmning xizmatlar sifati va investitsion faollikka sababiy ta’siri baholanmadi. Natijalar keyingi sinov uchun konseptual va hisoblash asosi bilan chegaralandi.

XULOSA

Tadqiqotda investitsiya loyihalarini tayyorlash xarajatlarini qo‘llab-quvvatlash uchun moliyalashtirish tartibi, sifat nazorati va keyingi investitsion qarorlarni kuzatishni birlashtiruvchi konseptual mexanizm ishlab chiqildi. Yordamning yakuniy miqdori bilan tadbirkorning vaqtinchalik mablag‘ ehtiyoji alohida ko‘rsatkichlar sifatida baholandi.

Shartli hisob-kitoblarda 120 mln so‘mlik tayyorgarlik budjeti va 60 mln so‘mlik yordam sharoitida moliyalashtirish tartiblari turlicha natija berdi. Yakuniy kompensatsiyada tadbirkorning eng yuqori mablag‘ ehtiyoji 120 mln so‘mni, bosqichdan keyingi kompensatsiyada 80 mln so‘mni, bir vaqtdagi bosqichli moliyalashtirishda esa 60 mln so‘mni tashkil etdi. Mavjud 70 mln so‘m faqat oxirgi ssenariyda belgilangan shartlar doirasida yetarli bo‘ldi.

Tadqiqot savoliga javob shundan iboratki, yordamning teng miqdori tadbirkorga teng moliyaviy imkoniyat yaratmaydi. To‘lov vaqti va xizmat ko‘rsatuvchi bilan hisob-kitob tartibi dastlabki moliyaviy cheklovga ta’sir qiladi.

Maqolaning amaliy hissasi bosqichli moliyalashtirishni mustaqil sifat tekshiruvi

va qaror monitoringi bilan bog‘lashda namoyon bo‘ldi. Mexanizmni sinovdan o‘tkazishda:

1. Maqbul xarajatlar va ish natijalarini oldindan belgilash;
2. Yordamni ajratish va xizmat to‘lovlarini muvofiqlashtirish;
3. Maslahatchiga haq to‘lashni ijobiy xulosaga bog‘lamaslik;
4. Davom ettirish, qayta loyihalash va rad etish qarorlarini alohida qayd etish;
5. Xizmat bajarilishi bilan investitsiyaning amalga oshirilishini farqlash tavsiya etiladi.

Natijalar yordamning investitsion faollikka haqiqiy ta’sirini tasdiqlamaydi va universal yordam stavkasini belgilamaydi. Kelgusi tadqiqotlarda real arizachilar ma’lumotlari asosida to‘lov muddatlari, xizmat sifati, ma’muriy xarajatlar va qo‘shimchalikni baholash zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. European Commission. (2014). *Guide to cost-benefit analysis of investment projects: Economic appraisal tool for cohesion policy 2014–2020*. Directorate-General for Regional and Urban Policy.
2. European Commission. (2021). *Economic appraisal vademecum 2021–2027: General principles and sector applications*. Directorate-General for Regional and Urban Policy.
3. European Investment Bank. (n.d.-a). *The basic project stages*. EIB Advisory Services.
4. European Investment Bank. (n.d.-b). *European Investment Advisory Hub in 2023: Annual report*.
5. Gertler, P. J., Martinez, S., Premand, P., Rawlings, L. B., & Vermeersch, C. M. J. (2016). *Impact evaluation in practice* (2nd ed.). Inter-American Development Bank and World Bank. DOI: 10.1596/978-1-4648-0779-4.
6. Green Climate Fund. (n.d.-a). *Project Preparation Facility*.
7. Green Climate Fund. (n.d.-b). *Project Preparation Facility-Process-2. Review*.
8. Green Climate Fund. (2026, July 2). *Project Preparation Facility (PPF) landscape and partnership analysis* [Working paper].
9. HM Treasury. (2020). *The Magenta Book: Central government guidance on evaluation*. UK Government.
10. HM Treasury. (2022). *The Green Book: Central government guidance on appraisal and evaluation*. UK Government.ppp.worldbank+1
11. JASPERS. (2023, November 30–December 1). *Workshop on preparation of terms of reference and management of project preparation studies: Pre-feasibility, feasibility studies, and related design activities* [Workshop materials]. European Investment Bank.
12. OECD. (2019). *Better criteria for better evaluation: Revised evaluation criteria definitions and principles for use*. OECD Publishing. DOI: 10.1787/15a9c26b-en.
13. OECD. (2021). *Applying evaluation criteria thoughtfully*. OECD Publishing.

DOI: 10.1787/543e84ed-en.
14. OECD. (2023). *Framework for the evaluation of SME and entrepreneurship policies and programmes 2023*. OECD Publishing. DOI: 10.1787/a4c818d1-en.
15. World Bank Group, Asian Development Bank, European Bank for Reconstruction and Development, Global Infrastructure Hub, Inter-American Development Bank, Islamic Development Bank, OECD, United Nations Economic Commission for Europe, & United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific. (2017). *Public-private partnerships reference guide* (Version 3). World Bank Group.